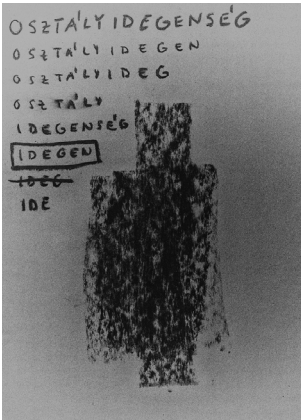

FÖLDES GYÖRGY

NEHÉZ KEZDET: KÁDÁR JÁNOS KÜLPOLITIKÁJA (1956–1957)

Kiindulópontok és alapkérdések

A bukaresti vezetés előbb a kolozsvári magyar egyetemet egyesítette a románnal, majd felszámolta a Magyar Autonóm Tartományt. Valójában 1960-ig e téren a magyar diplomácia inkább defenzív magatartást tanúsított, amivel akarata ellenére román homogenizáló nemzetépítési politikának.

Az alaphelyzet

■ 1956 októberére az erkölcsi hitelét veszített kommunista hatalom cselekvésképtelenné vált. Ennek felismerése hatalmas energiát szabadított fel a magyar társadalomban, a nép felkelt a kommunista diktatúra ellen, majd – miután az események menetébe azonnal beavatkozó szovjet hadsereggel is vállalta az összeütközést – szabadságharcba kezdett. Ez a korábban nem tapasztalt és alulról szerveződő erő képes volt katonai sikerekre, a hadsereg megbénítására. Majd az egyre nagyobb népi támogatást élvező felkelők a kommunista pártot meghátrálásra kényszerítették, a kormányt a maguk oldalára állították.

Nagy Imre kormánya, amelynek Kádár János is tagja volt, engedett a rá nehezedő belső nyomásnak, a fegyveres csoportok, a különböző szerveződések követeléseinek, és tárgyalásokat kezdeményezett a szovjet csapatok kivonásáról. Majd amikor egyértelművé vált: nem kifelé, hanem befelé tartanak a szovjet katonák, az ekkor már koalíciós kabinet – az újabb külső beavatkozás visszatartásának szándékával – úgy döntött, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből; semleges lesz; és függetlenségének védelmét kéri az ENSZ-től.¹

Nincs kétség: e lépések kifejezték a társadalom többségének hangulatát, akaratát. Nem vitatható: ezek a nyilatkozatok a legalapvetőbb nemzeti érdekek, a függetlenség, a szuverenitás védelmét, az önrendelkezés jogának biztosítását szolgálták. Hősiesen, de sikertelenül. A magyar nemzet nem először megélt tragédiája, hogy saját szabadon megnyilatkozó erejével szemben sokkal nagyobb erők

sorakoztak fel. Semmi esély nem volt a most már hatalmas erővel induló szovjet intervencióval szembeni katonai ellenállásra. Cselekedni képes és hajlandó szövetségesek hiányában politikai és erkölcsi jelentősége volt az elkeseredett, de szükségképpen rövid ideig tartó fegyveres küzdelemnek. Miközben a nyugati propaganda kitarásra, radikális követelések megfogalmazására biztatta a felkelőket, a Nyugat nem vállalt, vállalhatott háborús konfliktust a Szovjetunióval.² Ezt a tényt nem ellensúlyozhatta a magyar kérdés ENSZ elé vitele.

Felmerül a kérdés: a kevesebb nem lett volna-e több? Nem kellett volna-e a kormánynak sodródás helyett szembemennie a közhangulattal, a fegyveres felkelőkkel? Nem kellett volna-e Nagy Imrének a szabadság gyakorlásához szükséges elemi követelmények melletti kiállás helyett inkább a józan megfontolásra hagyatkoznia? Nem lett volna-e célszerűbb Gomulka példáját követni és megállni azon a ponton, ameddig a lengyelek elmentek?³

Biztosan hasznosabb lett volna. Csakhogy Lengyelországban a pártvezetés kezében tudta tartani az események irányítását, képes volt megfegyelmezni a társadalmi indulatokat. Gomulka ki tudta játszani a szovjet kártyát a nép felé és a nép kártyáját a szovjetek felé. A moszkvai vezetők és a hagyományosan oroszellenes lengyelek egyaránt mérlegelheték nyílt összecsapásuk várható súlyos következményeit, amelyekhez képest a kompromisszum sokkal jobbat kínált.⁴ A lengyelek így is többet kaptak, mint amit reméltek, a szovjetek viszont kevesebbet vesztek, mint amitől féltek.

Magyarországon más volt a helyzet, a pártvezetés az 1956. október 23-ai katonai segítségkéréssel maga vallotta be alkalmatlanságát a politikai válság kezelésére. A szovjetek gyors beavatkozásukkal magukra vonták a nép haragját. Ezért a távozásuk vált a magyar bel- és külpolitika központi kérdésévé az október végi, novemberi napokban.⁵

További kérdés, hogy nem a magyar kormány provokálta-e ki nyilatkozataival a második, a november 4-ei szovjet intervenciót. Erre már régóta tudjuk a választ. Az SZKP Elnöksége már október 31-én döntött az erőszak alkalmazásáról.⁶ Hruscsov azért állt ki a katonai megoldás mellett, mert nem bízott abban, hogy Nagy Imre és kormánya, a meggyengült kommunista párt képes arra, amire Gomulka és pártja. A szovjet vezetők nem csak azért nem hittek Nagyban, mert tudták róla, hogy többet akar annál, mint amit ők hajlandók megadni. Azért sem bíztak az általa kínált megoldásban, mert attól féltek: őt is elsöpri az események logikája, mert érzékelték: Magyarországon a szabadság utáni vágy már kiszabadult a palackból. A siker hatása alatt álló magyar közvélemény nem akar olyan kompromisszumot, amelynek révén le kell mondania arról, amit néhány nap hősiességével kivívott. Tény, hogy Nagy Imre bejelentései mintegy visszaigazolták Hruscsovék vele és a magyar helyzet alakulásával kapcsolatos fenntartásait és aggodalmait. Nagy Imre kormányának a súlyos helyzetben, a pillanat nyomása alatt, taktikai szempontoktól is motivált stratégiai döntései megerősítették bennük a meggyőződést: csak akkor őrizhetik meg befolyásukat Magyarországon, ha nem engedik felszámolni a kommunista hatalmat és a szovjet rendszert.⁷

A nemzetközi politika szempontjából az 1956-os magyar felkelés és szabadságharc egyszerre terméke és áldozata a nagyhatalmak vetélkedésének és abban való közös érdekeltégüknek, hogy ez a versengés ne fajuljon a közöttük könnyen kezelhetetlenné váló konfliktussá. Ugyan az alaphelyzet megváltoztatására, az ellenség meggyengítésére mindkét részről mutatkozott szándék, de ennél mindig erősebb volt a közvetlen fegyveres összeütközéstől, a világháborútól való félelmük.⁸

Magyarország egy rövid, de hősiességű kísérlet után visszakerült a jaltainak nevezett világrendbe, mégpedig éppen azért, mert távozás („elengedése”) éppen e világrend felbomlásával fenyegetett volna. Ez a rövid megállapítás azonban kevés

ahhoz, hogy keretet adjon a magyar, a kádári külpolitika kezdeti történetének rövid megidézéséhez.

Milyen volt tehát Magyarország nemzetközi helyzete 1956. november 4. után? A felkelés és a szabadságharc világszerte a zenitre emelte a magyar nép elismertségét, nagyrészt eltüntette azokat a károkat, amelyeket a gyászos második világháborús szerepvállalás és a nyilas rémuralom okozott e téren. 1956 októbere nyomán tisztelet vette körül a magyarokat, s ez kezdetben nagy segítséget jelenthetett volna a visszaszerzett függetlenség gyakorlásában. Ezzel szemben a külső beavatkozással hatalomra segített új, magát forradalminak nevező kormány szinte semmilyen nemzetközi elismertséggel nem rendelkezett, még képviseleti joga is vita tárgya lett az ENSZ-ben.⁹ Kádárnak az őt hatalomra segítő szovjet, kínai, jugoszláv és kelet-európai vezetők körében is csak legfeljebb a nehéz vállalásért járt valamiféle tisztelet.

Még rosszabb volt a helyzet belül. Egy hatalom társadalmi támogatottsága, legitimitása, a belpolitikai helyzet stabilitása, a kormányzat és a lakosság többségének egyetértése a nemzeti érdekek értelmezésében és azok érvényesítésének tekintetében fontos tényezői az ország külpolitikájának, nemzetközi mozgásterének. A szilárd háttér, társadalmi támogatás javítja a diplomácia érdekérvényesítő képességét, az ezzel rendelkező kormányzat könnyebben összpontosíthatja energiáit a nemzeti célok elérésére.¹⁰

Ebből a szempontból a Kádár-kormány kezdetben borzasztóan állt: hiába beszélt függetlenségről, szuverenitásról, hiába ígerte, hogy a rend helyreállítása után tárgyalásokat kezd a szovjet csapatok kivonásáról – az emberek jobban hittek a szemüknek, mint neki. Kádár már október 26-án úgy látta, ha katonai erővel vernék le a lázadást, akkor a szovjetellenesség még tovább fokozódna, és olyan súlyos helyzet állna elő, „amely nem adna nekünk alapot arra, hogy utána a munkásosztály tömegeire támaszkodva vihesük a politikát”.¹¹ Majd 1956. november 2-án a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának Elnöksége előtt, már annak tudatában, hogy megállíthatatlan lendülettel folyik a szovjet intervenció előkészítése, kijelentette: ha fegyverrel zúzzák szét a felkelést, akkor a „kommunisták erkölcsi pozíciója a nullával lesz egyenlő”.¹² Bibó István is ebből kiindulva igyekezett meggyőzni a szovjet vezetőket és a világpolitikára hatással bíró más tényezőket: van olyan megoldás, amely nem állítja szembe a magyar nemzetet a Szovjetunióval, egyúttal méltányolja annak hatalmi-biztonsági, ideológiai szempontjait, de mégis lehetővé teszi a nemzeti önrendelkezést.¹³

Kádárnak 1956 novemberében nem lehettek olyan reális külpolitikai céljai, amelyekkel maga mellé állíthatta volna a közvéleményt. Bibó elképzeléseinek megvalósítására viszont, bár kifejezték az ország közvéleményét, nem volt reális esély. Magyarország egy lázas, diadalmas és súlyos áldozatokkal terhelt szabadságharcban kivívta, majd drámai gyorsasággal elveszítette függetlenségét. A szuverenitás ügye sem állt jobban. 1956. december elejéig a forradalmi munkás-paraszt kormány sem befolyással, sem saját kényszerítő eszközzel nem rendelkezett ahhoz, hogy érvényre juttassa akaratát.¹⁴ Pedig a minimális külső, szovjet elvárás az volt vele szemben, hogy minél hamarabb képessé váljon az ország életének irányítására, a politikai helyzet stabilizálására és a gazdaság működésének beindítására. Igaz, hogy e feladatok megoldásának mikéntjéről eltérően, sőt ellentmondóan vélekedtek a moszkvai, pekingi, bukaresti, illetve a lengyel és még inkább a belgrádi kommunista vezetők. Másztartak Hruscsovék, Gheorghiu-Dejék: a szovjet rendszer visszaállítását, határozott, elrettentő célú megtorlást.¹⁵ Maoék a saját erő újjászervezésére és az ellenséggel szembeni alkalmazására, az önállóságra biztatták az MSZMP vezetőit.¹⁶ Másztartak Gomulkáék: józan belátáson alapuló kompromisszumokat. Megint mászt Titóék, akik

abban bíztak, hogy folytatódik a desztalinizáció, amely elvezet a munkásönigazgatás jugoszláv modelljéhez.¹⁷

Megkerülhetetlen a kérdés: és mit akart Kádár? Volt-e elképzelése, stratégiája, volt-e képe arról, mi a magyar nemzet érdeke kiszolgáltatott helyzetében? A válaszhoz 1956 februárjáig érdemes visszamenni. Kádár igazán ekkor gyógyult ki korábban szerzett politikai betegségeiből, ekkor szabadult meg a sztálinizmustól. Az SZKP XX. kongresszusa billentette helyre személyiségét, fogalmazta meg azt a platformot, amelynek alapján tevékenykedni kívánt. Sokat bizonytalankodott, sokszor hozott rövid időn belül egymásnak ellentmondó döntéseket, de két dologban biztos volt: nem akart sztálinizmust, és nem akart kapitalizmust.¹⁸ Ez a két nem egy igenben összegződött: az egyszerű emberek számára méltó életet lehetővé tevő szocializmus igényében. Néhány egyszerű elv azonban korántsem lehet elég ahhoz, hogy egy politikus a gyorsan változó körülmények között, bonyolult kérdésekben megfelelő döntéseket tudjon hozni, hogy jól mérje fel a helyzetet, jól lássa, merre is futnak ki az események. Kádár 1956-os szereplése, magatartása ezt is, azt is bizonyítja. Ám kétségtelen az is, hogy az ekkor gyűjtött tapasztalatok formálták őt komoly politikussá.

Kádár 1956 júliusában emelkedett olyan pozícióba, amellyel már együtt járt nemzetközi megbízatások teljesítése. Az egyre romló belpolitikai helyzet ellenére októberben ő is külföldön volt. Ez azt jelenti, hogy vagy nem érezte a közelgő veszélyt, vagy nem tulajdonított önmagának akkora jelentőséget, hogy „ügyeletben” itthon maradjon. Előbb Kínába ment, ahol a pártkongresszuson Mao Ce-tunggal találkozhatott, majd a szinte teljes vezetéssel együtt Jugoszláviába utazott. Itt Titóval is szót válthatott. Mindkettőjükben jó benyomást kelthetett, mint ezt a következő hetek történései mutatták.

Az október végi napokban a válság megoldására Kádár folyamatos megbeszéléseket folytatott a Moszkvából Budapestre érkezett vezetőkkel. Elutazásuk, a szovjet csapatok fővárosból történő kivonása után, a saját erőre támaszkodás kényszerétől hajtva vállalta egy, a sztálini örökséget megtagadó kommunista párt szervezését. Erre a lépésre az után került sor, miután a Szovjetunió kormánya október 30-án bejelentette: egyenjogú politikai és gazdasági kapcsolatokat akar a kelet-európai szövetségeseivel.¹⁹ Úgy tűnt, a szovjet vezetés kész utat engedni a magyar nép óhajának, a továbbiakban nem avatkozik a magyar belügyekbe. Ezért is voltak a Magyar Szocialista Munkáspárt megalakulását bejelentő november 1-jei rádióbeszédének fontos külpolitikai mozzanatai. A beszéd viszont akkor hangzott el, amikor a szovjet hadsereg új alakulatokkal megerősítve már egy új, általános támadásra utaló harci alakzatba sorakozott fel. Maga Kádár pedig már úton volt Moszkva felé. Ez a beszéd kettős célt szolgált. Egyrészt az MSZMP a szocializmust elfogadó erőkkel összefogva meg akarta állítani a rendszerváltás irányába haladó belpolitikát – és ezzel a mozdulatával egyúttal helyet akart csinálni a szovjet ernyő védelmét már nem élvező kommunista párt számára is. Másrészt a szöveg utalt a magyar események lehetséges nemzetközi következményeire, ami nemcsak a Nyugatnak szólt, hanem a Szovjetuniónak is. A fő üzenet mégis az volt, hogy Magyarország nem akar tovább függőségben élni. Az ellenforradalmi és a külső veszélyre hivatkozás figyelmeztette a szocializmussal rokonszenvező és a békét féltő tömegeket, de egyúttal nyitva hagyta a lehetőséget egy későbbi magyarázkodás számára.²⁰ Kádár vélhetően ezért nem titkolta el a Kremlben, hogy megszavazta a Nagy Imre-kabinet külpolitikai döntéseit. Honnan kellett volna tudnia akkor, hogy már nem az október 30-ai kormánynyilatkozat a szovjet külpolitika érvényes iránymutatása?

Minden ingadozás, irányváltás ellenére volt esszenciája, racionális magva Kádár 1956. októberi–november eleji magatartásának. Három dolgot tartott szem előtt: ne térjen vissza a múlt sem a sztálinizmus, sem a kapitalizmus formájában, és a kom-

munista párt továbbra is meghatározó, vezető szerepet játsszon a magyar politikai életben. Ebből az alapállásból mérlegelte a pillanatnyi fejleményeket, a realitásokat és kilátásokat. Ezért közeledett, csatlakozott Nagy Imréhez, majd távolodott tőle el. Nagy Imre többet akart Kádárnál: igazi szabadságot akart nemzetének. Kádár a nemzeti problémák megoldását is a szocializmustól várta. Nagy szerint a szocializmus csak a nemzet szabad akarataként lehet az, amire hivatott, a szabadság és egyenlőség együttes megvalósítására. Kádár úgy gondolta: csak a Szovjetunió védelmében lehet Magyarországon szocializmus. Nagy már hamarabb, az 1948 és 1955 közötti időszakot elemezve levonta a maga következtetését: csak a Szovjetuniótól önállósulva lehet sikeres a szocializmus Magyarországon.²¹

Nehéz kezdet

■ Az 1956. november 2–3-ai moszkvai tárgyalásokkal kezdődik-e Kádár János külpolitikája? Hát honnan is kezdődhetne, ha nem innen – kérdezhetjük egyfelől. Mi módon kezdődhet egy állam külpolitikája akkor, amikor visszatérítik a birodalmon belülre, amikor új vezetője nem a népétől, hanem a birodalom vezetőitől kapja mandátumát? – kérdezhetjük másfelől. A kérdés tehát jogos. Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy moszkvai szerepléséhez datáljuk Kádár külpolitikájának kezdetét. Ahhoz, hogy ezt tehessük, néhány feltételnek teljesülnie kell. Mindenekelőtt annak, hogy kiderüljön: igyekezett-e képviselni a nemzeti érdekeket ebben a végletekig feszített, kiszorított helyzetben. Próbálta-e Kádár védeni, menteni az ország függetlenségét? Igyekezett-e megalakuló kormányának, a magyar állam vezető szerveinek mozgásteret szerezni, valamiféle szuverenitást biztosítani? Szóvá tette-e a nemzeti sérelmeket? Persze felmerül a kétely: van-e egyáltalán értelme ezeket a kérdéseket feltenni egy olyan történelmi pillanatra vonatkozóan, amikor egy nagyhatalom eltiporni készül egy nemzet szabad akaratát, függő helyzetbe hozza azt, új kormányt segít hatalomra?

A lényegére egyszerűsítve a dolgot, fel kell tenni a kérdést: szolgálhatja-e valaki a nemzet érdekét, miközben elárulja a legitim kormányát? Könnyű azt mondani: nem. Nehezebb, hogy igen, talán... Egy erkölcsi alapállás küzd egy másikkal, egy politikai felfogás a másikkal. Arra, aki hűen eszméihez kitart, szembeszáll a túlerővel, és erkölcsi példát mutat, vereség esetén nehéz sors vár. Annak, aki a maga meggyőződésétől és belátásától vezetve hálátlan feladatot vállal magára, és az áruást elköveti, hiába kerül a győztesek oldalára, sok idő kell, hogy bebizonyíthassa igazát. Kádárnak nem hagytak sok időt a gondolkodásra. Mindenesetre az bizonyos, ha nem vállalja a neki felkínált szerepet, az SZKP vezetése akkor sem másította volna meg döntését és vontatja vissza csapatait. Moszkvában kész tényekkel kellett szembesülnie. Akkor már nem egy fenyegető invázió elhárítása volt napirenden, hanem az annak következtében előálló helyzet kezelése. Kádár mondhatott volna nemet, és akkor helyette más vállalta volna ezt a hálátlan feladatot. Ismerve a rendelkezésre álló kínálatot, csak nála rosszabb jelölt lett volna az új miniszterelnök, és ezt nem a későbbi, évtizedes fejlemények figyelembevételére alapján kell megállapítani. Ez volt a mértékadó kommunista vezetők véleménye akkor Moszkvától Belgrádig, de Budapesten is.²²

A választási lehetőségeinek mérlegelése során az ország valós nemzetközi helyzetéből érdemes kiindulni, vagyis az eddig említett tényezők mellé még más, hosszabb távon meghatározó jellegzetességeket is figyelembe kell vennünk. 1956. november elején Magyarország kétszer is új helyzetbe került. Először, amikor kívívni látszott függetlenségét, másodszor, amikor ismét elveszítette azt. Ebben a nehéz helyzetben Magyarországnak nem voltak szövetségesei, csak szimpatizánsai. A nyugati államok nem voltak abban a helyzetben, hogy tevőlegesen segítséget nyújthassanak. Az ő szem-

pontjukból jó, jobb lett volna, ha a magyar felkelés győz, de az ellene alkalmazott fegyveres erőszak is hozott hasznot: módot adott a szocializmus lejáratására, a Szovjetunió igazi arcának bemutatására. Túl ezen, a Nyugat két dolgot tett. Komoly gesztus, nem lebecsülhető segítség volt a majdnem kétszázézer magyar emigráns befogadása.²³ A Nyugat hosszú ideig nem állt szóba az új magyar kormánnyal.

Magyarország „szövetségei” – Titóék kivételével – hivatalosan az imperializmus (a Nyugat), félhivatalosan az „eredendő” magyar nacionalizmus megnyilvánulásának tartották a felkelést. Túl a szovjet és a kínai párt birodalmi, internacionalista szempontjain, a szomszédos országok kommunista pártjai más okokból is érdekeltek voltak a magyar nép megfegyvelésében. Tartottak attól, hogy a területükön élő magyarok biztatást, vérszemet kapnak, és határozottabban lépnek fel nemzeti identitásuk védelmében. A prágai, pozsonyi és bukaresti, kolozsvári vezetők vélhetően aggódtak területi integritásukért, de attól is félték, hogy a magyar példa a saját népükre, pártjukra is hat, a demokratizálás utáni vágy náluk is nyíltabb formában jut majd kifejezésre.²⁴ A nemzeti problematika, e nélkül és kimondatlanul is, korszakokon átívelve rávetette árnyékát a magyar–jugoszláv, csehszlovák és román viszonyra.²⁵

Komoly feladatot adott a külpolitikának a magyar gazdaság, amely kis méreteivel, szerkezeti problémáival nagy nyomás alatt tartotta a gazdaságirányítást. A felhalmozási vágy, a termelőszféra nehezen korlátozható igényei és a rohamosan bővülő lakossági szükségletek harapófogóba zárták a gazdaságpolitikát. A tervgazdaság egyszerre szolgálta és kerítette fogságba a politikai szférát.²⁶ Mindenütt így történt ez a szocialista országokban, de a magyar gazdaság az összes többinél nyitottabb és ezért sokkal inkább rá volt utalva a külkereskedelemre. Ezt nemhogy enyhítette volna az autarchiára törekvés, hanem ellenkezőleg, súlyosbította, mert nem felelt meg az ország adottságainak, mert szembe ment a kor meghatározó gazdaságfejlődési irányával.²⁷ Az ország politikai vezetésének ezért mindig nagy energiát kellett fordítania a szükséges nyersanyagok, félkész- és késztermékek beszerzésére, a piacok biztosítására, az ország fizetőképességének megőrzésére. Kádárnak e kérdésekkel 1945 után nem kellett foglalkoznia, ismeretei ebben a tárgykörben vélhetően nem haladták meg azt a szintet, mint amivel egy ipari területen működő területi pártszerv vezetőjének rendelkeznie kellett.

1956. november elején Moszkvában ez nem számított. Kádárnak elég volt annyit tudnia és tudatosítania a szovjet vezetőkben, hogy egy olyan országba tér vissza, ahol hetek óta nem folyik termelés, miközben az emberek megkapják bérüket. Ráadásul a szovjet katonai beavatkozás nyomán a közhangulat drámai mértékben rosszabbodni fog, a politikai követeléseket pedig lehetetlen lesz kielégíteni. Ebből is következően gazdasági téren már rövid távon is gesztusokra lesz szükség, amelyek viszont hosszabb távú terhekkel és elkötelezettségekkel járnak majd. Aki rendet akar Magyarországon, annak ebben a tudatban célszerű eljárnia.

Ez volt a helyzet tehát 1956. november 3-án.

Kádár az eddig hozzáférhetővé vált források szerint nem adta könnyen magát. November 2-án, az első moszkvai megbeszélésen a fegyveres beavatkozás szocialista országokra hátrányos oldaláról is beszélt. Majd felrótta az SZKP vezetőinek, hogy csak Rákosiban és néhány hozzá közel álló emberben bíztak. Érzékeltette: az előállt helyzetét nemcsak a magyar pártvezetés hibáztatható, hiszen a moszkvai vezetők még a XX. kongresszus után is védtek Rákosit. Kádár utalt arra, hogy a korábbi évek politikája több szempontból is sértette a nemzeti érzéseket. Kijelentette: nem akar egy bábkormány élére kerülni. Hruscsov – szemben több vezetőtársával – késznek mutatkozott némi önkritikára, és nem akarta gúzsba kötni az általa jelölt új magyar miniszterelnök kezét. Az SZKP főtitkára az első napokban megvédte őt saját keményvonalas ellenzékének támadásától, és arról beszélt, hogy segítséget kell neki és Magyarországnak nyújtani.²⁸

Moszkvában több történt egy diktátum elfogadásánál – néhány fontos kérdésben kompromisszum is született: Kádár tudomásul vette az intervenciót, magára vállalta a háládatlan feladatot és a szembenézést a magyar közvélemény ezért járó ítéletével. Magyarország a Szovjetunió szövetségese, a Varsói Szerződés tagja marad. A szovjetekre hárul a fegyveres ellenállás szétverése. Nagy Imrét – jugoszláv közvetítéssel – ráveszik a távozásra és a lemondásra. Ugyanakkor nincs visszatérés az ötvenes évekhez, nem lehet ott folytatni, ahol a dolgok egy hónappal korábban tartottak. A sztálinizmus prominensei nem kaphatnak szerepet a magyar belpolitikában.

Túl ezen, a politikai megoldást már Kádárnak kell megtalálnia. Újjá kell szervezni a kommunista pártot, stabilizálni a hatalmat, valamiképp le kell nyugtatni a társadalmat és újraindítani a termelést. Ezt elősegítendő a Szovjetunió és a többi szocialista ország jelentős gazdasági támogatást nyújt az új kormánynak.²⁹ Az így létrejött megoldást úgy is formulázhatnánk, hogy Magyarországnak le kell mondania a függetlenedésről, a nemzeti önrendelkezésről, és ezért cserébe korlátozott szuverenitáshoz juthat.

Még ez is túl szép volt ahhoz, hogy igaz lehessen. Hetekig tartott, amíg az új kormány meg tudta szervezni saját, bevetésre képes fegyveres erejét. Hiába vette át a katonai ellenőrzést az ország területe fölött a szovjet hadsereg, a szabadságharc folytatódott, mert a munkástanácsok felhívására állandósultak a sztrájkok, az ipar alig termelt. A közvélemény nem fogadta el realitásként az új kormányt, önfeladásnak, nemzetárulásnak és nem kompromisszumnak tekintette Kádár szerepvállalását. Az új kormány gesztusai, a munkástanácsok törvényesítése, a begyűjtés eltörlése kevésnek bizonyultak a vele és a szovjetekkel szembeni ellenséges közhangulat lecsillapításához.

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága ugyan az első ülésén úgy döntött: tárgyalásokat kell kezdeni a nemzeti kérdéssről az SZKP-val, amin elsősorban az egyenjogú kapcsolatokat, a függetlenséget és a szuverenitást értették. Am ekközben kénytelenek voltak a szovjet szuronyok védelméét elfogadni.³⁰ A szűkebb moszkvai politikai vezetés néhány tagja testközelből, a helyszínen ellenőrizte a helyzetet, és igyekezett Kádárt „irányban tartani”.³¹ Ő még a Malenkovékkal folytatott megbeszéléseken is hangoztatta: az október 30-ai szovjet kormánynyilatkozat alapján kell rendezni a két ország viszonyát, mert ez teszi lehetővé, hogy a párt és a kormány vállalható programmal álljon a magyar társadalom elé. Szerinte új, a Szovjetunióban nem létező, de a magyar sajátosságoknak megfelelő formák alkalmazásával a szocializmus mellé állíthatók az ország haladó erői. Malenkov, Szuszlov és Arisztov arról győzködte a magyar vezetőket: ne akarjanak többpártrendszert, amikor még saját pártjuk sincs. Tudni kell ellentmondani a munkásosztálynak, most ne azzal foglalkozzon a párt, ki kinek a híve volt, hanem lépjen fel határozottabban az ellenállókkal, sztrájkolókkal szemben.³²

A magyar és a szovjet vezetők közötti feszültség igazi oka az volt, hogy november közepére egyértelműen kiderült: egyik fél sem teljesítette moszkvai vállalásait. Talán pontosabb úgy fogalmazni: a vártnál is nagyobb nemzeti ellenállás és elutasítás következtében Kádár kevesebbet teljesített az elvártnál, ám a szovjetek mégsem kerülhették meg őt, nem gyakorolhatták helyette vagy nélküle közvetlenül a politikai hatalmat is. Ráadásul egy cseppet sem mellékes dolog az ő számlájukat terhelte: a törvényes miniszterelnök ugyan távozott a parlamentből, de nem mondott le. Ehhez képest nem számított, hogy valójában Nagy kimentését a magyar politikai életből Titóék vállalták magukra. Ők mindent meg is tettek e cél érdekében, de hiába.³³

Éppen ez a senki által nem várt fejlemény – Nagy ellenállása, aminek megtörésére a szovjetek nem rendelkeztek eszközökkel, és aminek következtében a jugoszlávok csapdahelyzetbe kerültek – Kádár rendkívül kellemetlen és nehéz lépések megtételére kényszerítette. Ráhárult a semlegesítés feladata. Neki személyesen kellett tárgyalnia a jugoszláv diplomatákkal egy mindkét félnek elfogadható elintézési mód

érdekében.³⁴ Kádárra maradt a kérdés rendezése. Neki kellett megfosztania vezetőjétől a nemzeti ellenállást. Titóéknak pedig úgy kellett neki ebben segíteniük, hogy közben megőrizhessék arcukat.³⁵ Kemény és ármánnyal fűszerezett tárgyalások során végül Kádár megoldotta a kérdést, de hazugsággal. Szabad távozást, büntetlenséget ígért a Nagy-csoport tagjainak, de szovjet és román közreműködéssel deportáltatta őket.³⁶ Ez olyan diplomáciai siker volt, amelyért nagyon nagy árat fizetett: hazudott. Erről a tettéről önmagának is, a közvéleménynek is el kellett számolnia. Talán ezért is fizettetett az ellenfelévé vált Nagy Imrével még nagyobb árat...

A Nagy Imre-csoport deportálására általános sztrájk, a Központi Munkástanács aktivizálódása volt a válasz. Az új kormány két tűz közé került: egyik oldalon az egyre türelmetlenebb szovjetekkel, másik oldalon a nem lankadó nemzeti ellenállással, egyfajta kettős hatalom kialakulásával kellett szembenéznie. Ebből a hosszabb ideig nyilvánvalóan fenntarthatatlan helyzetből Kádár a diktatúra eszközrendszerét működésbe hozva tört ki. Nem keresett tovább szövetségeseket, ellenforradalomnak nevezve az októberi történéseket elhatározta, tiszta helyzetet teremt, és erőnek erejével leverni a nemzeti ellenállást. Ehhez megtalálta önmaga és a társadalom számára is a magyarázatot: „a nemzetnek élnie kell”, vagyis a patthelyzet nem tartható, rendet kell teremteni, mert a helyzet tarthatatlanná, élhetetlenné válik. Mindezt egy nagy rádióbeszédben jelentette be.³⁷ Az új irányvonalat az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata szentesítette. Ez a határozat hosszú időre szólóan meghatározta a magyar belpolitikát.

Mindez nem maradhatott külpolitikai következmények nélkül. Az országot irányítani igyekvő kommunista garnitúra politikájának megkeményítésével időt nyert. A szocialista tábor vezetői meghosszabbították a neki adott türelmi időt, hogy bizonyíthassa, képes a belső helyzet konszolidálására. Ez nyert kifejezést a budapestinek nevezett tanácskozásukon, amelynek résztvevői egyetértésüket fejezték ki az MSZMP és az új kormány irányvonalával, illetőleg továbbblökték ezen a vonalon előre.³⁸

Az, hogy decembertől a Nagy Imre-csoportot revizionistaként és árulónak nevezték a hivatalos politikai megnyilvánulásokban, előre jelezte: az MSZMP nem a jugoszláv szocializmus- modellt fogja választani, ami jó időre lefagyasztotta Budapest és Belgrád viszonyát. Kiderült az is, hogy Gomulka nem támogathatja nyíltan Kádárt, hiszen ezzel a saját legitimitációját ásná alá, amelyet a szuverenitás gyakorlására, a saját út vállalására, a külső beavatkozás elutasítására igyekezett felépíteni.³⁹ A nyugat számára teljességgel elfogadhatatlan volt az új kormány politikája. Belátható időn belül nem lehetett arra számítani, hogy hajlandó lenne akárcsak a hivatalos kapcsolatok rendezésére is Magyarországgal.⁴⁰ Kádár ezt tudomásul vette, egy ideig maga sem törekedett komolyan ennek az állapotnak a felszámolására. E téren hónapokkal később annyi történt, hogy az 1957-es ENSZ-közgyűlés előtt a párt aláírási kampány szervezett. A magyar értelmiségi elitet nyilatkozatra kényszerítették: tiltakozzon a magyarkérdés napirendre tűzése és a belügyekbe való beavatkozás ellen.⁴¹ Ily módon szerette volna a kormányzat hitelesíteni: a magyar közvélemény egyetért a politikájával. Ez volt a hazai segítség a magyar küldöttség ENSZ-beli, amúgy sikeresnek nem nevezhető tevékenységéhez.

Még két dolog érdemes említésre. 1957-ben a kormány több nemrég felszabadult gyarmati országba elutaztatta diplomatáit a helyzet elmagyarázása és a meggyőzés céljával.⁴² Igyekezett tehát abba az irányba mozogni, ahol erre lehetőséget látott. Ezt a törekvést és az ehhez rendelkezésre álló szűk teret jelzi a másik érdekesség: Kádár 1957. szeptemberi beszéde a Pártfőiskola megnyitási ünnepségén. Ebben egy, ha nem is felfedezés értékű, de mégiscsak eligazító megjegyzést tett arra vonatkozóan, hogy nem minden kapitalista ország imperialista, vannak semlegesek is. Bár azt is hozzátette: ennek a megállapításának most nincs gyakorlati jelentősége.⁴³

Kádár 1957 elején mindenekelőtt a magyar–szovjet kapcsolatokra összpontosította figyelmét. Miután eleget tett a moszkvai elvárásoknak: felszámolta a nyílt politikai ellenállást, beindította a megtorlás gépezetét, és nem kis nehézségek árán, de sikerült újjászervezni a kommunista pártot – joggal számított nagymértékű gazdasági segítségre. Az 1957-es év soha nem látott mértékű béremelésekkel kezdődött, amelyekre a magyar gazdaság akkori állapota, működése nem adott reális alapot. Fenyegetett az infláció elszabadulása. Ettől részben függetlenül a vezető közgazdászok és gazdaságpolitikusok igen borúlátóan ítélték meg a jövőt, úgy vélték: a gazdaságot nem lehet jelentős külső segítség nélkül helyreállítani. Mindenesetre a magyar szakértők nem voltak szégyellősek, és korábban elképzelhetetlenül nagyléptékű hitelkérelmet készültek elfogadtatni a szovjet vezetőkkel.⁴⁴ Ez a törekvésük nem maradt észrevétlen partnereik előtt, sőt mondhatni kisebb riadalmat keltett körükben. Egy, a magyar belpolitikai helyzet alakulását áttekintő elemzésében a szovjet nagykövetség 1957. február közepén arról számolt be, hogy „barátaink” nem annyira saját erővel, mint a Szovjetuniótól és a többi országtól kapott támogatással akarják megszüntetni a gazdasági nehézségeket. Ráadásul a magyar gazdasági vezetők egy része, élükön Péter Györggyel, még mindig a jugoszláv irányítási modellben látja az igazi megoldást. Bár a dokumentum azt is megállapítja: Kádár tud erről, és károsnak tartja.⁴⁵

Nem véletlen, hogy az SZKP továbbra is politikai nyomás alatt tartotta az MSZMP vezetését. A *Pravda* megjelentette Révai József cikkét, amelyben egyes eredmények elismerése mellett következetlensége, kétfrontossága miatt bírálta az MSZMP politikáját.⁴⁶

Egészében véve tavasz elejére normalizálódott a gazdasági és stabilizálódott a politikai helyzet Magyarországon. Már működött a párt, a közigazgatás, már megalakult az egységes kommunista ifjúsági szervezet. Termeltek a gyárak. Március 15-én nem került sor rendbontásra. Erre az időre a társadalom jelentős része belenyugodott a megváltozhatatlanba. Rend volt. A két ország tervhivatalai előkészítették a gazdasági megállapodásokat, amelyek megfeleltek a legfontosabb magyar igényeknek. Ebben a tudatban utazhatott Moszkvába a magyar párt- és kormányküldöttség.

Azért a dolog még így sem ment simán. Mindkét fél többet akart kapni azért, amit saját érdekeit szem előtt tartva, tetszik, nem tetszik, de oda kellett adnia a másik félnek, akkor is, ha csak a saját céljait tartja szem előtt. A kormányközi tárgyaláson a magyar miniszterelnök próbálta elejét venni az élösködés gyanújának, azt bizonygatta, hogy a gazdaságban a vezetés igyekszik saját erőforrásokra támaszkodni, de nem lehet visszavenni az életszínvonal-emelést, mert akkor megnehezülne a szocialista építés. Hruscsov egyetértett ezzel, mondván: a tömegek számára a marxizmus–leninizmus a magasabb életszínvonal elérésének eszköze. Megígérte: keresik a lehetőségeket a magyar igények maximális kielégítésére, de nem mulasztotta el megjegyezni: amit adnak, azt a saját népüktől veszik el, és eközben még azt is el kell viselniük, hogy a tárgyalásokról kiadott közös közleményben ismét a be nem avatkozásról esik majd szó. Az SZKP vezetője emlékeztette a magyar küldöttséget: a jugoszlávok a szocialista országok megosztására törekednek. Kádár a maga részéről ekkor és az utazás során mondott beszédeiben is arról biztosította hallgatóságát, hogy még egyszer nem állhat elő olyan helyzet, hogy Magyarországon szovjet vérnek kelljen folynia.⁴⁷

Az SZKP vezetőinek egyike – Vorosilov, a Legfelső Tanács elnöke – Rákosi erre az időpontra időzített levelét lobogtatta az egyik megbeszélésen, aki bírálta az MSZMP politikáját, és követelte: engedjék őt haza. Válaszul Kádár felvetette, ha nem bíznak benne, akkor ő nem ragaszkodik a posztjához.⁴⁸

Végül is Moszkvában hosszabb távra szóló megállapodások születtek. Ezek közül a legjelentősebbek: a szovjet csapatok Magyarországon maradnak, de rendezik itt

tartózkodásuk feltételeit. Elengedik a magyar tartozások jelentős részét. Magyarország közel egymilliárd rubeles áruhitelt kap és emellett jelentős mennyiségű devizahitelt vehet föl.⁴⁹ Nem került be se az egyezmény, se a kiadott közös közlemény szövegébe, de a küldöttség hazaérkezése utáni történésekből kitűnik: komoly politikai kérdésekben is megállapodtak az MSZMP és az SZKP vezetői. Egyetértettek abban, hogy Rákosi és a sztálinistának tekintett politikusok nem térhetnek vissza a magyar belpolitikába. Ezért, mintegy cserébe, Nagy Imrét és csoportját bíróság elé állítják. Az árulás bizonyítása fontos volt Moszkvának, mert segítette a katonai beavatkozás indokolásában, de ekkor már fontos, elvi kérdéssé vált Kádár számára is. Budapestre hazatérve a kormány a tavasz végén levette napirendről a gazdasági reform ügyét és ellehetlenítette a munkástanácsok intézményét.⁵⁰

Nemzeti érdek, nemzetépítési stratégia és külpolitika a kezdeti időszakban

■ 1957 márciusa lezárt egy átmeneti, rövid, de drámai eseményekkel zsúfolt szakaszt, és megnyitott egy évtizedekre nyúló nyugodt időszakot a magyar politikában. Ekkorra megszilárdult az a keret és az a feltételrendszer, amelyben az országot irányító kommunista pártnak viselnie kellett a felelősséget a nemzeti érdekekért. A hatalmi monopólium birtokában kötelezően értelmezni kellett, mi is a nemzeti érdek. Ez még akkor is így volt, ha számára kényelmes helyzetet biztosított, hogy legális ellenzék nem kritizálhatta a külpolitikáját, ha a Szovjetunió nyomasztó, meghatározó közelsége miatt évtizedekig nem lehetett nyílt vita tárgya a külpolitikai stratégia. Sem hatalma megkérdőjelezhetetlensége, sem az, hogy a nemzeti érdeket a nemzetközi alá rendelte, nem mentette fel a kormányzatot az alól a kötelezettség alól, hogy az adott feltételek és keretek között értelmezze a nemzeti érdekeket és képviselje azokat. Nem lehetett csak belpolitikával foglalkozni, bezárkózni az ország határai közé. Ilyesfajta izolálódást nem engedtek meg sem az ország gazdasági adottságai, sem a kor technikai, tudományos és kulturális fejlődési tendenciái.

Melyek is azok az alapvető, ha tetszik, „örök” nemzeti érdekek, amelyekről szó volt? Függetlenség, szuverenitás, az ország biztonsága, gondoskodás a gazdasági-társadalmi fejlődés feltételeiről, a közös kulturális kincs gyarapodásáról.⁵¹ Ezek mellett tisztázásra várt, miként alakuljon az anyanemzet és a határokon kívül rekedt magyarság viszonya, milyen kötelezettség hárul az anyaországra a kisebbségi sorsban élő magyarokkal kapcsolatban, mit tegyen a budapesti kormányzat a kisebbségi magyarság érdekeinek védelméért, nemzeti identitásának megőrzéséért.

Ezekre a kérdésekre nem ugyanazok a válaszok születtek 1957 és 1960, 1961 és 1971, 1972 és 1975, 1976 és 1988 között.

Az első időszakot akkor tudjuk értelmezni, ha értékeljük a moszkvai megállapodásokat, és levonjuk a tanulságokat az ezt követő időszak politikai megnyilatkozásaiból, tényleges külpolitikai gyakorlatából.

Magyarország 1957-ben csak formai értelemben volt független. Kádár persze nem így fogta fel. Ebben az időszakban mondott beszédei szerint éppen a Szovjetunió segítségével válhatott szabaddá és maradhat független az ország. Szerinte a magyar–szovjet viszonyban nem a függetlenség, hanem a szuverenitás területén jelentkeztek problémák.⁵² Az 1956-os év megrázkódtatásai világossá tették számára, hogy a Szovjetunió soha nem engedi ki Magyarországot, a kelet-európai országokat az érdekszférájából. Úgy tűnik: Kádár az ekkor szerzett tapasztalatokból „elméleti” következtetést is levont. Eszerint egy olyan kicsi ország, mint a magyar, csak a szovjet ernyő alatt maradhat szocialista. Külső védelem nélkül nem bírja-bírhatja ki egy kis szocialista ország az imperializmus nyomását.⁵³ A szuverenitás terén viszont az-

zal, hogy 1957 tavaszán politikáját Moszkvában elfogadták, és szabad kezet kapott az ország irányítására, helyükre kerültek a dolgok. Kádár nem érezte magát korlátozva attól, hogy a szovjet rendszer keretei között kell maradnia, mert nagyjából ugyanazt akarta a saját népének, mint Hruscsov a magáénak.

Bő fél évvel később a kommunisták moszkvai világerktekezletén elfogadták a szocializmus általános törvényszerűségeiről és a nemzeti sajátosságokról szóló doktrínát.⁵⁴ Ez az egyes pártoknak adott annyi szabad kezet stratégiájuk alakításában, amennyit az MSZMP vezetése akkor magának akart. Kádár nem tekintette a szuverenitás komoly korlátozásának azt, hogy az ország területén maradnak a szovjet csapatok, mert ez most már egyezmény alapján történik, mert sem a katonák, sem a nagykövet, sem a moszkvai instruktorok nem avatkoznak be az MSZMP belpolitikájába. Sőt Kádár látott előnyöket abban, ha nemcsak az ország vezetése tudja, hol húzódnak a szovjet politika tűrésvonalai, hanem a magyar társadalom is érzi azokat. Ebből fakadóan az elnyomást éppen a nép, a közvélemény önfegyelme mérsékelheti. Ez a racionális, cinikus felismerés lehetett az, ami Kádárt vezette akkor, amikor 1958 áprilisában nem élt a Hruscsov által felajánlott lehetőséggel a szovjet csapatok kivonására, mint ahogy azt Gheorghiu-Dej tette.⁵⁵ Ezzel a mozdulatával az ország vezetője lemondott arról a népszerűségi pluszról, amely a szovjet hadsereg távozása kapcsán járt volna neki. Erre a pazarló luxusra, amelyet még egy diktatúra politikusa se igen engedhet meg magának, részben az előbb jelzett politikai megfontolás ad magyarázatot.

Van azonban egy másik oka is annak, hogy Kádár nem engedett a kísértésnek. Ez az ok a félelme a nacionalizmustól. Erre vezette vissza a huszadik századi magyar történelem összes baját, és ebben látta a kommunizmus legnagyobb ellenfelét is.

Azt jelenti-e ez, hogy az MSZMP teljes egészében lemondott a nemzeti legitimitációról? Ezt nem is tehetné, de nem is akarta a kommunista vezető garnitúra. Mint már láttuk, a kommunista vezetők saját ideológiájuk alapján is tisztában voltak azzal, hogy nemcsak a munkásosztálynak tartoznak felelősséggel, hanem a nemzetnek is, hogy a hatalom birtokában vállalniuk kell a nemzeti érdekek képviselését is. Számukra is nyilvánvaló volt, hogy a szocializmus és a nemzet viszonyában milyen kiáltó ellentmondásban van egymással a kívánalom és a valóság. Már csak ezért is bizonyítani akarták nemzeti elkötelezettségüket. Az első időben, 1956 novemberében tett „nemzeti” gesztusok hatástalanok maradtak. Ekkor – párhuzamosan az erőszak, a diktatúra gyakorlásával – a kommunista párt vezetői azt igyekeztek bizonyítani, hogy ők az igazi hazafiak, és igyekeztek a bűnből erényt csinálni.⁵⁶

A kommunista párt hatalma, a szocialista jövő és a nemzet közötti viszony tisztázása sok időt vett igénybe. Az már ekkor is világosnak tűnt, hogy a szocializmus önmagában nem elég sem a nemzeti, sem a nemzetiségi kérdés megoldásához. Ezért a feladvány úgy szólt: miként lehet nemzetet építeni nacionalizmus nélkül? A megoldáshoz a polgári és a plebejus nacionalizmus bírálata vezetett. Erre a kettős antitézisre épült a tézis: a hazafiság és a proletár internacionalizmus összekapcsolása, vagyis a szocialista hazafiság hirdetése.⁵⁷

Az MSZMP járatlan utat választott, és nekilátott egy antinacionalista–internationalista nemzetépítési stratégia megvalósításához.⁵⁸ E koncepció több elemre épült. Mindenekelőtt szocialista alapokon és módon folytatni kell az ország modernizálását. Az iparfejlesztés, a szövetkezetesítés, a tudományos és technikai fejlődés, az iskolázottság emelése, a műveltség társadalmi szétterítése nyomán a társadalomban forradalmi jellegű átalakulás megy végbe. Nyomukban átrendeződnek az osztályviszonyok, a munkásság és a parasztság gazdasági, politikai és kulturális értelemben egyaránt emancipálódik, ezzel a nemzet is átalakul. Ezt a stratégiát kellett szolgálnia a magyar külpolitikának.

Ez a nemzetépítési elgondolás három nagy akadállyal szembesült: egy elvi-gyakorlati jellegűvel, egy filozófiaiival és egy külsővel. Elvileg és gyakorlatilag és éppen ezért a megvalósítás sikere szempontjából sem volt mindegy, hogy a magyar társadalom többsége egyetért-e ezzel az irányvonallal? Vagy jobb híján belenyugszik, esetleg passzívan ellenáll. Más kérdés, hogy a kommunista vezetők abban a meggyőződésben éltek, a nép többsége természetesen támogatja az ő felemelését hirdető, megvalósítani igyekvő politikát. Az egyetértés a hatvanas évek közepére-végére érezhetővé vált.⁵⁹ A kommunista vezetők ekkortól szívesebben beszéltek nemzeti egységről. A filozófiai akadályt a nemzeti örökség és a nemzet jövőjének megítélése, tehát az idődimenzió képezte. Mít kezdjen a szocialista modernizáció a nemzeti hagyománnyal, az évszázadok alatt felhalmozott kulturális kincssel? A válasz cseppet sem volt magától értetődő, tudniillik hogy minden értéket, mintegy „megszüntetve-megtartva”, be kell építeni az újjáformált nemzettudatba. Hogyan lehet a nacionalizmus elleni küzdelem idején a nemesség és a polgárság korának értékeit pozitívan értékelni? Mi lesz a nemzettel a szocializmusban?⁶⁰ A feladat megoldása részben a kultúrpolitikára, részben az elméletre (az ideológiára) és az erre épülő agitációra várt, s mint ilyen belpolitikai jelleggel bírt. A válasz kidolgozása több mint másfél évtizedet vett igénybe.

A harmadik akadály – szemben az előzővel – nem a nemzet időbeli kiterjedése, hanem a térbeni volt. Mi lesz a sorsa a határon túli magyarságnak? Ezt a kérdést akkor és még utána sokáig fel sem lehetett tenni a magyar nyilvánosságban. Egyrészt, mert támadás lett volna a szomszédos országok ellen, másrészt, mert belső ribillióhoz vezetett volna. Ideológiai szinten megvolt a válasz. Eszerint a szocialista országok együttműködése meghatározza egymáshoz való viszonyukat. Közöttük a kiegyenlítődség lesz a fő szabály, a határok előbb-utóbb elveszítik jelentőségüket. Az önigazgatás és az autonómia elemei bővülnek, amelyeket tovább erősít az állam a nemzeti identitás és kultúra megőrzésére irányuló, a kisebbségeket óvó pozitív diszkrimináción nyugvó, Lenin által kidolgozott nemzetiségi politika. Ettől még ez a kérdéskör ránehezedett a magyar politikára, hiszen a hazai közvélemény közvetlen tapasztalatokkal rendelkezett arról, miként alakul a szomszédos országok nemzetiségi politikája, ellenőrizte: tényleg érvényesülnek-e az elvek a gyakorlatban, kimondatlanul is számon tartotta a határon túli magyarság helyzetét.

1956 okán – mint már utaltam rá – a határon túli magyarság ügye ismét rendkívül érzékeny témává vált. Ugyanakkor ezt a problémahalmazt „se kiköpni, se lenyelni” nem lehetett. Ott volt, éspedig kínos teherként Magyarország és a szomszéd országok közötti viszonyban. A szomszédok hivatalosan mind a lenini nemzetiségi politikát vallották, amiben a magyar politikusok ugyan jogosan kételkedtek, de úgy érezték, nincs joguk tárgyalópartnereiket e témában elszámoltatni. A szomszédos országok vezetése pedig gyanakvással tekintett minden olyan magyar közéleti aktusra, amely pozitívan értelmezte a magyarság szerepét a Kárpát-medencében, illetőleg a határon túliak és inneniek közötti sorsközösségre emlékeztetett. Sajátos helyzet volt ez: nemcsak a bukaresti, pozsonyi politikai elit, hanem a budapesti kommunista elit is a magyar nacionalizmustól félt. Ám amíg az utóbbi internacionalista alapon harcot kezdett ellene, addig a szomszédok többsége saját nacionalizmusának engedett utat, hiszen ezzel megerősíthette saját nemzeti legitimitációját is. Ez a helyzet komoly akadályt gördített az amúgy is óvatos magyar külpolitika elé. Ráadásul a kisebbségi témában más okok miatt sem lehetett könnyen sikereket elérni.

Miért is? Először, mert az is kétségtelen, hogy a kor nemzetközi joga és normarendszere sem segítette a magyar külpolitikát. Az 1947-es párizsi béke eltekintett az első világháború utáni békeszerződések kisebbségvédelmi klauzuláitól.⁶¹ A nemzetközi jog a nemzeti kisebbségek védelmét nem a kollektív, hanem az emberi jogokra

építette.⁶² Másodsorban, mert a második világháború egyik tanulságaként a nemzetiségi kérdést alapvetően belügyként kezelték, már csak a nagy véraldozatokkal létrehozott európai status quo fenntartása, az újabb háborúk elkerülése érdekében is. Végül, de nem utolsósorban a moszkvai vezetés nem engedte, hogy befolyási övezetében nemzeti konfliktusok legyenek.⁶³ Mindezek az előzmények és körülmények arról győzték meg a kormányzatot, hogy ne tegye se nemzetpolitikai, se külpolitikai prioritássá a határon túli magyarság érdekeinek védelmét. A bukaresti vezetés előbb a kolozsvári magyar egyetemet egyesítette a románnal, majd felszámolta a Magyar Autonóm Tartományt. Valójában 1960-ig e téren a magyar diplomácia inkább defenzív magatartást tanúsított, amivel akarata ellenére bátorítást adott a román homogénizáló nemzetépítési politikának.⁶⁴

A kommunista nemzetépítési stratégia és a belpolitikai stabilitás iránti igény a magyar külpolitika figyelmét a reális lehetőségek kiaknázására ösztökélte. Elég konfliktust kellett vállalnia a kormányzatnak ahhoz, hogy a hátát keleti irányból biztonságban akarja tudni. Magyarország éppen csak túlkerült a belső válságon, semmi hasznot nem remélhetett további külső konfliktusok vállalásától. Ebben a periódusban az egyik cél az volt, hogy a kormányzat a belső helyzet javításával, az ellenséges nemzetközi közvélemény lecsillapításával elérje: Budapest kikerüljön a világsajtó érdeklődéséből. Kádár később is, tárgyalásain is sokszor utalt arra: mennyi gondot okozott ez a nemzetközi figyelem a Szovjetunióknak és a többi szocialista országnak.

A magyar külpolitika 1956 és 1960 között nem tudta, nem merte és éppen ezért nem is igazán akarta felszámolni ezt a három, útjában álló akadályt.

■ JEGYZETEK

1. Lásd erről többek között Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958 – politikai életrajz*. II. 1956-os Intézet, Bp., 1999. 310–329.
2. Ezt a kérdéskört sokan feldolgozták, így Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2009. Bevezető, 50–70.
3. Charles Gati: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris, Bp., 2006. 207–217. A szerző még a válság „titoista” megoldására is látott lehetőséget.
4. Lásd erről Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből*. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 203–213, illetve William Taubman: *Khruscsev*. Free Press, London, 2003. 293–299.
5. Ebben a kérdésben Rainer M. Jánossal értek tehát egyet: a lengyel típusú megoldásnak hiányoztak a belső, külső feltételei. Lásd Gati könyvéről írt recenzióját a *Mozgó Világ* 2006. 10-es számában.
6. *Döntés a Kremlemben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 62–64. Arról, hogy a koalíciós kormány külpolitikája inkább a védelmet, illetve saját belső helyzetének megszilárdítását szolgálta lásd Rainer M. már hivatkozott Nagy Imre-életrajzát és Békés Csaba *A magyar semlegesség 1956-ban* című tanulmányát. In: Békés Csaba: *Európából – Európába. Magyarországi konfliktusok keresztülvételében*. Gondolat, Bp., 2004. 150–154.
7. *Memuari Nyikittü Szergejevicsa Hruscseva*. Voproszi Isztorii 1994. 5.
8. Erről szól a hatalmas méretű hidegháborús szakirodalom. Összefoglaló értékelésre és a Kelet-Európa, illetve Magyarország szerepére vonatkozó következtetések levonására példa Békés Csaba: *Hidegháború, enyhülés – válságok és átváltások a kelet–nyugati viszonyban*. In: i. m. 138.
9. Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv: *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben 1956–1963*. Magyar ENSZ Társaság, Bp., 2006.
10. Lásd erről Hans Morgenthau: *Politics among Nations*. Alfred A. Knopf, New York, 1967. A nemzeti hatalom elemeiről szóló fejezet, különösen a 129–130. oldalak.
11. Kádár ezt a Magyar Dolgozók Pártja Központ Vezetőségének ülésén mondta. In: *Ötvenhat októbere és a hatalom*. Szerk. Horváth Julianna és Ripp Zoltán. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 51.
12. Lásd a kötet 1. számú dokumentumát.
13. Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet. 1935–1979*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1990. 165–196.
14. Az érthetőség kedvéért elvlasztom a függetlenség és szuverenitás sokszor szinonimaként használt fogalmát. Az előbbi a kormányzat, az állam elvi cselekvési szabadságát jelenti a nemzeti érdekek külső, nemzetközi szintű képviseletében. Az utóbbi a hatalom külső erőitől nem korlátozott gyakorlása. Nyilván e kettő nem választható el egymástól, de éppen azért, mert a tanulmány szorosan együtt vizsgálja az időszak külpolitikáját a belpolitikával, a kettő megkülönböztetésének értelme és szerepe van.
15. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 288. f. 4/3. ó. e.
16. Erről is szól a proletárdiktatúra tapasztalatairól a Zsenmin Zsipaóban megjelentetett, a kínai pártvezetés álláspontját összefoglaló cikk, amely óvott a nagyhatalmi sovinizmustól is. A cikk többi része is inkább az SZKP-nak szólt. Népszabadság 1957. január 1. és 3.

17. Ez derül ki Tito nagy vihart kavart pulai beszédéből (1956. november 11.), majd Edvard Kardeljnek, a Jugoszláv Kommunista Szövetség fő ideológusának a magyar események tanulságait elemző megnyilvánulásából. Erről Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés 1956. november–1959. január*. Politikatörténeti Füzetek V. Politikatörténeti Alapítvány, Bp., 1994. 27–28.
18. Ezzel kapcsolatban hadd ajánljam két tanulmányomat: *Kádár János és a magyar desztalinizáció*. Múltunk 2012. 3. sz.; *Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján*. Korunk 2012. június.
19. Pravda 1956. október 31. Magyarul: A „Jelcin-dosszié”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Szerk. Gál Éva, Hegedüs B. András, Litván György, Rainer M. János. Bp., 1993. 65–67.
20. Népszabadság 1956. november 2. A beszéd egyik passzusa arra célzott: az ország második Koreává válhat. Ezzel együtt Kádárnak ezt a megnyilatkozását nem használhatták annak igazolására, hogy ő látta a veszélyeket, féltette a szocializmust. Azért nem, mert az első cél elérése érdekében a nép dicsőséges felkeléséről beszélt.
21. Ezt tanúsítják Nagy Imre 1955–1956-os írásai, amelyeket 1957-ben jelentettek meg *A magyar nép védelmében* címmel. Hely és év nélkül.
22. Az eredeti jelölt Münnich Ferenc, aki Kádárral együtt ment a Kremlbe, maga helyett őt javasolta a kormányfői posztra.
23. Soós Katalin: *1956 és Ausztria*. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 1999.
24. Ezek a megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy beleegyezésüket adták a szovjet intervencióhoz. Majd kemény beszédek intéztek népeikhez. Romániában ezen túlmenve elrettentő, megtorló eljárások sokaságát indították a felkeléssel szimpátiát mutató magyarokkal szemben. Dávid Gyula: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság*. Hítel 1991. 21. sz.; Stefano Bottoni: *Románia*. In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Szerk. Békés Csaba. 1956-os Intézet–Gondolat Kiadó, Bp., 2007. 169–173.
25. Lásd erről Szarka László: *Dunatíji dilemmák: Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Ister Kiadó, Bp., 1998, illetve a Békés Csaba szerkesztette *Evolúció és revolúció* c. kötet egyes tanulmányai.
26. Lásd erről: Kornai János több művét, különösen az *Erőltetett vagy harmonikus növekedést* (1972), *A hiányt* (1980) és *A szocialista rendszert* (1993) vagy Berend T. Iván *Tereelő úton* (1999) című munkáját.
27. Persze az ötvenes években önellátásra törekvés nemcsak Magyarországon, hanem a többi kelet-európai államban is érvényesült. Valójában e folyamatnak politikai indítékai is voltak: függetlenedni a nyugattól, gazdaságilag is függetlensé kerülni a Szovjetuniótól. Más kérdés, hogy néhány év alatt kiderült, hogy a tőkehiány, a technológiai fejlődési elmaradása és nem utolsósorban a szovjet gazdaság korlátozott lehetőségei miatt a cél nemzeti szinten nem valósítható meg. Nem véletlen, hogy az ötvenes évek közepétől a szovjet vezetés a KGST-együttműködés fejlesztésében látta a megoldást.
28. Döntés a Kremlben ... i. m. 86–107.
29. A létrejött kompromisszum jól tükröződik a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1956. november 4-ei felhívásában, amely azt az ígéretet is tartalmazta, miszerint a nyugalom helyreállítása után tárgyalások kezdődnek a szovjet csapatok kivonásáról. *Kádár János művei*. I. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987. 7–10.
30. Az ülésen többen megfogalmazták: ez nem maradhat így, ha csak szovjet segítséggel gyakorolhatják a hatalmat, és ha az SZKP továbbra is beavatkozik a magyar belpolitikába, akkor nem vezethetik az országot. *A MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. Interart Rt., Bp., 1993. (Az 1956. november 11-i ideiglenes központi bizottsági ülés jegyzőkönyve.) A határozatnak megfelelően Kádár másnap levélben kezdeményezte Hruscovnál, hogy e tárgyan megbeszélések kezdődjenek. Igaz, egyúttal tanácsadók Magyarországra küldését is kérte. Erre Hruscov azonnal pozitív választ adott. (MNL OL M-KS 288. f. 9/1956/7. 6. e.) Jelezte: a tárgyalásokkal Malenkovot, Szuszlovot és Arisztovot bízták meg. Az utóbbi kettő már Budapesten is van. Persze őket eredetileg nem tárgyalni, hanem ellenőrizni és irányítani küldték, de a magyar párt megkeresése módot adott arra, hogy némileg élet vegyék a politikai beavatkozásnak.
31. A Magyarországon tartózkodó szovjet politikusok jelentései: *Hiányzó lapok*. i. m. 165–181. Vonatkozó rész a 172. oldalon.
32. Kiss Károly jegyzetei a november 16-án vagy 17-én folytatott megbeszélésekről. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 905. f. 3. ó. e.
33. A jugoszláv nagykövet 1956. november 4-re virradó éjjel adott igenlő választ Szántó Zoltánnak arra a korábbi érdeklődésére, hogy a helyzet romlása esetén készek-e magyar vezetőknek menedékjogot adni. Majd Edvard Kardelj közbenjárásával igyekeztek meggyőzni Nagy Imrét: lemondásával támogatása az új kormányt. *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez. A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956*. Szerkesztette és összeállította: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. MTA Jelenkorkutató Bizottság, Bp., 1995. 19–20. 164.
34. Erről közvetlenül a Nagy-csoport elhurcolása után Kádár így beszélt vezetőtársainak: „...Még a kormány megalakulása előtt tudomásomra jutott, hogy a jugoszláv elvtársak fel fogják szólítani Nagy Imre és Losonczy Géza elvtársakat arra, hogy ne adják oda a kommunista nevüket ellenforradalmi erők támogatására. Ezt az elhatározást ismerve alakítottuk meg a kormányt... Óriási meglepetés volt, hogy lemondás és nyilatkozat nélkül a jugoszláv követségen kérték és kaptak menedékjogot.” MNL OL M-KS 288.f. 5/4. ó. e. Mellesleg ebből a szövegből kiderül: Kádár még az általa választott legszűkebb vezetői kört sem „terhelte” a kormány megalakulásának részleteivel. Tájékoztatója végén megtiltotta azt is, hogy megnevezzék, hova vitték Nagy Imréeket.
35. Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között*. i. m.
36. Lásd Kiss–Ripp–Vida hiv. mű.
37. Földes György: *Kádár János és a nemzet, 1956. november*. In: *Vissza a történelemhez. Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Izsák Lajos – Stemler Gyula. Napvilág Kiadó, Bp., 1996.
38. A találkozóról mindaddig csak egy rövid csehszlovák dokumentum került elő. *The 1956 Revolution: A History in Documents*. Ed.: Csaba Békés, Malcolm Byrne and János M. Rainer. CEU Press, Bp., 2002. Teljes értékű jegyzőkönyvet vagy beszámolót nem ismerünk. Történeisíről az utána következő eseményekből tudunk következtetéseket levonni. A találkozóról kiadott közlemény: Népszabadság 1957. január 6.

39. Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből*. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 204–212.
40. Békés Csaba: *A kádári külpolitika, 1956–1968*. In: i. m. 243; Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2009. Bevezető, 70–95, illetve 300–301.
41. Lásd erről Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom*. 1956-os Intézet, Bp., 1996.
42. Fülöp Mihály–Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula Kiadó, Bp., 1998. és MNL OL M-KS 288. f. 5/38. ó. e.
43. „Egyelőre semmi reális alapja nincs, de foglalkoznunk kell az úgynevezett semleges kapitalista országokhoz való viszonyunkkal...” Kádár János: *Szilárd népi hatalom, független Magyarország*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1958. 271–272.
44. Ezt tükrözik azok az első munkaanyagok, amelyek a magyar–szovjet gazdasági tárgyalásokra készültek. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok egy része megtalálható abban a magyar–orosz levéltári együttműködés keretében készült kötetben, amelynek orosz változata már megjelent. A magyar kötet kiadás előtt áll.
45. Arhív Vnyesnyej Politikai. 77. fond. 38. ópisz. 195. pápka. 35. gyelo.
46. Kádár hozzájárult ahhoz, hogy a cikk a Népszabadságban is megjelenjen.
47. Arhív Vnyesnyej Politikai. 77. f. 38. ópisz. 193. pápka. 17. gyelo.
48. Kányó András: *Végakarat*. Hírlapkiadó, Bp., 1989. 180.
49. A gazdasági megállapodás jelentőségére lásd Pécsi Kálmán: *A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 30 éve*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1978.
50. A gazdaságirányítás megváltoztatását célzó munkálatokat Varga István, a korábban kiscgazda kötődésű, kiváló közgazdász vezette.
51. Vélhetően ezekre az elsődleges kérdésekre gondol Pritz Pál is a huszadik századi magyar külpolitikát elemző tanulmányában, amikor azt mondja: az 1956-os forradalom tette a legtöbbet a nemzeti érdekekért, de aztán ő is azt elemzi: vereség után mit lehet tenni a nemzetért? In: Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011. 45–46.
52. Kádár például arra hivatkozott, hogy a világháború alatt is a kommunisták védték a függetlenséget, és hazafiként most is ezt teszik. A Szovjetunióknak pedig nem kell terület, a függetlenséget az ő segítségével kapta vissza Magyarország. Felszólalás az MSZMP Nógrád megyei aktívaértekezletén. In: Kádár János: *Szilárd népi hatalom, független Magyarország*, i. m. 33–34.
53. Erről a „tételéről” sokszor beszélt közvetlenül nemzetközi tárgyalásai során, de beszédeiben is tett ilyen értelmű utalásokat. 1958 májusában Kádár – mintegy figyelmeztetésül is – a következőt mondta Gomuřkának: „Meggyőződésem, hogy az agresszív imperialista tábor, ha tőle függne, megtámadná és megsemmisítené a szocialista országokat – talán Jugoszlávia kivételével.” MNL OL 288. f. 47/720. ó. e. Feljegyzések a magyar–lengyel párt- és kormánydelegáció 1958. május 9–10-én megtartott tárgyalásairól.
54. A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak nyilatkozata. (Elfogadták az 1957. november. 14–16-i moszkvai értekezleten.) In: *Az emberiség békéjéért, jövőjéért*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1957. 22–25.
55. Erre vonatkozóan lásd Hruscsov már idézett visszaemlékezéseit. A tárgyalásokról: két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról. Közli Baráth Magdolna – Feitl István, *Múltunk* 1993. 4. sz.
56. Ezt tette Kádár már idézett salgótarjáni beszédében.
57. Lásd erről a főbb dokumentumokat: Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek*. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Sajtó alá rendezte Vass Henrik, Ságvári Ágnes, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973.
58. Lásd erről Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 27–31.
59. A Kádár-rendszer legitimitásáról – szabad választások, hiteles közvélemény-kutatások hiányában – nehéz egzakt tényeken alapuló állításokat tenni. Mindenesetre a történész szakmában abban nincs vita, hogy a rendszer támogatottsága fokról fokra nőtt a hetvenes évek közepéig-végéig.
60. Erről a témáról Molnár Erik: *A nemzeti kérdés*. *A Magyar Tudomány* 1960. 10. számában megjelent cikkével indult vita a magyar szellemi életben.
61. Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947*. Héttorony Kiadó, Bp., 1994; Romsics Ignác: *A párizsi békeszerződés*. Osiris, Bp., 2006.
62. Lásd ebben a témában pl. Balogh András: *Európa és a nemzeti kisebbségi kérdés a második világháború után*. <http://www.hhrf.org/europaiutas/51/balogh.pdf>
63. Ezzel a stratégiai megfontolással megfért a játék a kölcsönös félelemekkel. A moszkvai vezetők, ha szükségesnek érezték, megtalálták a módját annak, hogy megmutassák, kezükben tartják a magyar vagy a román kártyát.
64. Romsics Ignác tovább megy ennél, a magyar külpolitika érdektelenségét okolja azért, hogy a szomszédos országokban szigorítottak a nemzetiségi politikán. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 2002. 512.